

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for supporting the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
38

Yerevan – 2024

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
38

Ереван – 2024

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

38

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր),
Վահան Տեր-Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե
Թորոսյան, Թեո վան Լինտ, Արմեն Մովսեֆյան, Արտաշես Շահնազարյան,
Գուրգեն Գասպարյան, Նազենի Ղարիբյան, Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ
Համբարձումյան:

«Բանբեր Մատենադարանի» 38, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ինստիտուտ. Երևան, 2024, 352 էջ:

ՀԱՅՈՑ ԴԱՐՁԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՓՈԻԼԸ. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԿԱՐԳԸ ՍՊԱՍԱՐԿՈՂ ԾՐԱԳԻՐԸ

Բանալի բառեր՝ Քրիստոնեության ամրապնդում, եկեղեցու իշխանություն, հեթանոսական կրոն, հեղափոխություն, ազգային ինքնություն, հայկական «ոսկեդար», թարգմանական գրականություն, պատմագրություն:

Հայկական «ոսկեդարը» հիմնականում համարվել է մշակութային երևույթ, մշակութային «պայթյուն»¹ հետևանքն ու արդյունքը հայկական այբուբենի ստեղծման մշտնջան մեծագործության: Իսկ դրա առաջնային շարժառիթը՝ Աստվածաշնչի և կրոնական այլ գրականության թարգմանությունը՝ քրիստոնեության տարածումը լիակատար դարձնելու խնդրի լուծման համար: Այդ են ասում պատմիչների համերաշխ վկայությունները: Այդպիսին է, ըստ էության, նաև արդի գիտության մեջ տարածված պատկերացումների և գնահատականների առանցքը²: Եվ փաստորեն դա, իրոք, այդպես է. գրերի ստեղծմամբ սկսված հայկական «ոսկեդարն» այլ բան չէ, քան Հայոց Դարձի երկրորդ, շատ ավելի բուռն ու արդյունավետ, եզրափակիչ փուլ՝ մեզ համար անվիճելի ճակատագրական հետևանքներով և նշանակությամբ: Բացատրության և որակման այս հիմքով, սակայն, մշակութային նման մի անակնկալ պոռթկումը մղում է այն մտքին, թե Հայոց մեջ դարեր շարունակ (և հատկապես՝ քրիստոնեության ընդունումից հետո մի ամբողջ դար) եղել է մայրենի լեզվով տարաբնույթ, թարգմանական և

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ. գ. թ., ashot.sargssyan@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 13 նոյեմբերի, 2024, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 6 դեկտեմբերի, 2024:

1 «Մշակութային «պայթյուն» բնորոշումը ակադեմիկոս Գագիկ Սարգսյանինն է, տե՛ս Գ. Սարգսյան, Պատմագիտական հետազոտություններ, Երևան, 2006, էջ 10:

2 Ամփոփիչ շարադրամբներ տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1984, էջ 423-429 (այսուհետև՝ ՀԺՊ), Հայոց պատմություն, հ. 2, գիրք 1-ին, Երևան, 2018, էջ 500-510 (այսուհետև՝ ՀՊ): Վերջինս «գրերի ստեղծման բուն նպատակ» է համարում «եկեղեցու գործունեության արդյունավետ կազմակերպումը և հայության մեջ քրիստոնեական հավատի ամրապնդումը» (ՀՊ, էջ 511): Երկու դեպքում էլ անպատասխան է մնում այն հարցը, թե ինչո՞ւ դա տեղի ունեցավ հարյուր տարի ուշացումով, ինչո՞ւ հարյուր տարի հետո միայն գիր ունենալու խնդիրը դարձավ «անհետաձգելի անհրաժեշտություն» (տե՛ս ՀԺՊ, էջ 423):

ինքնուրույն բազմաժանր գրականության ստեղծման ահռելի մի ներուժ ու ձգտում՝ արգելափակված ու պատնեշված, սակայն, գիր շունենալու հանգամանքով: Գրերի ստեղծմամբ քանդվել է այդ պատնեշը, և զսպանակված այդ ներուժը հորդել է հեղեղի պես, ժայթքել հրաբխի նման: 5-րդ դարից մեզ հասած (բնականաբար՝ ոչ ամբողջությամբ) հայերենով բազմաժանր մատենագրական ժառանգությունը համեմատած նախորդ «դատարկ» դարերի հետ, լիովին արդարացնում է նման համեմատությունը կամ պատկերը:

Այսինքն՝ ստացվում է, որ խնդիրն ինչ-որ տեղ հանգում է գիր ունենալ-չունենալու, ըստ էության տեխնիկական բնույթի մի հանգամանքի՝

Ստացվում է, որ եթե հայոց այբուբենն ստեղծվեր հարյուր տարի առաջ (ինչն օրինաչափ կլիներ քրիստոնեության ընդունումից անմիջապես հետո, և այդպես է եղել այլ ժողովուրդների մոտ)³, կամ հայերս ունենայինք վաղուց գործածվող բավարար մի ազգային այբուբեն (ինչպես հունականը, լատինականը, ասորականը և այլն, որոնք նրանց համար ծառայեցին նաև քրիստոնեության ընդունման դարաշրջանում), ապա մեր գրականության «ոսկեդարն» էլ կլիներ ոչ թե 5-րդ, այլ 4-րդ դարո՞ւմ՝ վերջնականապես լուծելու համար քրիստոնեության տարածման նույն այդ առաջնային խնդիրը: Եթե բնական ու տրամաբանական համարենք, իհարկե, որ քրիստոնեության տարածումը լիակատար դարձնելը հրատապության նույն աստիճանով պիտի լիներ ի սկզբանե՝ այն պետական կրոն հռչակելուց անմիջապես հետո, ինչպես որ էր 5-րդ դարում:

Եթե քրիստոնեության (որպես գրավոր վարդապետության) ընդունումը ենթադրել-թելադրել է գիր շունեցող ժողովուրդների համար դրա ստեղծում, ապա ամեն տեղ չէ (նաև գիր ունեցող ժողովուրդների մոտ), որ այն ուղեկցվել է մատենագրության ծաղկման՝ Հայոց ոսկեդարին համեմատելի այդպիսի շեշտակի վերելքով: Հատկապես, երբ խոսքը վերաբերում է մեզ ավելի շատ հետաքրքրող պատմագրությանը: Հոռմեական/բյուզանդական կայսրությունում, օրինակ, նույն՝ քրիստոնեության ընդունման հանգամանքով հանդերձ, 4-5-րդ դարերը ոչ միայն նման կտրուկ վերելք չեն արձանագրում, այլև որպես հարաբերական

³ Քրիստոնեությունը, որպես գրավոր ուսմունք, արդյունավետ կարող էր տարածվել տվյալ ժողովրդի մայրենի լեզվով Աստվածաշնչի և օժանդակ այլ գրականության թարգմանությունն ունենալով: Այս հիմքի և իրեն հայտնի փաստերի հիման Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը դա, իրավացիորեն, համարում է օրինաչափություն. «Ընդհանուր պատմությունից հայտնի է, թե որտեղ ի հայտ է եկել քրիստոնեական կրոնը, այնտեղ առաջացել է ազգային գրչության պահանջարկ. այդպես եղել է գոթերի մոտ, այդպես եղել է սլավոնների մոտ: Ուլֆիլան՝ գոթերի փարոզիչը, իր փարոզի հաջողության համար ստեղծեց գոթական այբուբենը: Կիրիլը...ամենից առաջ կազմեց սլավոներեն լեզվի այբուբենը և թարգմանեց սուրբ Ավետարանը»: Տե՛ս Մ. Տեր-Մովսիսեան, Պատմություն սուրբ գրոց հայկական թարգմանություն, Էջմիածին, 2018, էջ 38:

անկում է գնահատվում նախորդ և հաջորդ շրջանների համեմատ⁴: Գիր ունենալու, քրիստոնեություն ընդունման կամ տարածման հանգամանքով նման բան չկա հարևան Վրաստանում, գոթական-գերմանական աշխարհում, որ նույն շրջանում էին ընդունել քրիստոնեությունը, ավելի ուշ՝ սլավոնական աշխարհում: Այսինքն՝ այլ տեղ, այլ հարթություն վրա պետք է փնտրել Հայոց «ոսկեդարի» գոյացման՝ պատմիչներից չվկայված ու գիտության մեջ էլ հստակ շորոշակիացված առաջնային հիմքը կամ գաղտնիքը:

***

Ոսկեդարը քաղաքական փաստ՝ մշակութային միջոցներով ու հետևանքներով

Նկատի ունենալով մի կողմից՝ նույն ոսկեդարյան մեծածավալ ու բազմաժանր գրական ժառանգությունը, դրա համար ենթադրելի ու նաև վկայված ահռելի ջանքերն ու ծախսերը, մյուս կողմից՝ ազգի ճակատագրի համար խաղացած դերը, իրավացիորեն ենթադրություններ են արվել այդ ամենի հիմքում դրված որոշակի, նախապես մտահղացված, մշակված մի **ԾՐԱԳՐԻ** մասին, որով համակարգվել է այդ աշխատանքը (ինչի առաջին քայլը, բնականաբար, պետք է լիներ հայերեն գրերի ստեղծումը):

Լևոն Տեր-Պետրոսյանը շեշտում է այդ **ծրագրի նպատակասլացությունը**. «Դասական շրջանի թարգմանությունները կոչված էին բավարարություն տալու սկզբնավորվող հայ մատենագրության առաջնահերթ պահանջներին, ապահովելու եկեղեցու գաղափարական և արարողական գործունեությունն ու կրթական գործի կազմակերպումը: Այդ պատճառով՝ առաջին հայ թարգմանիչների ջանքերի մեջ նկատվում է մի այնպիսի նպատակասլացություն, որը գերմանացի հայագետ Ֆ. Ֆինկի բնորոշմամբ, իրավացիորեն կարելի է համարել «մշակույթի փոխանցման գիտակցված ծրագիր»⁵:

Գագիկ Սարգսյանը համարում է, որ «...ոչ մի մատենագրական երկի թարգմանություն այն ժամանակ (նկատի ունի՝ 5-րդ դարում – Ա. Ս.) պատահական ձևով չի կատարվել, այլ գիտակցված, **ծրագրված ու նպատակային**»⁶:

⁴ «Այդ հարյուրամյակը միաժամանակ և՛ հայ պատմագրության ծագման, և՛ նրա բարձրադիչ զարգացման վկան դարձավ, հավրնկյալ նաև հունա-հռոմեական պատմագրության անկման և բյուզանդականի սկզբնավորման հետ» (**Գ. Սարգսյան**, *Մովսես Խորենացի*, Երևան, 1991, էջ 5): Նույն միտքը բառացի կրկնված նաև՝ ՀՊ, հ. 2, գլխի 1-ին, էջ 530, սակայն տարածված նաև հաջորդ երեք դարերի վրա, որ սխալ է:

⁵ **Լ. Տեր-Պետրոսյան**, *Հայ թարգմանական գրականություն*, Երևան, 1984, էջ 8:

⁶ **Գ. Խ. Սարգսյան**, «Հայոց գրական լեզվի նախնական փուլերը պատմաբանի հայացքով», *ՊԲՀ*, 1990, № 4, էջ 27:

Առն Զեքիյանը այն կոչում է «փրկության ծրագիր»՝ Մաշտոցի կողմից այբուբենի ստեղծումը համարելով որպես դրա սկիզբ կամ հիմք. «Ինչ որ նոր է այդ գործին և յղացքին մեջ՝ այն է, որ դրանք մուտք կը գործեն պատմութեան մէջ իբրեւ բովանդակիչները, իբրեւ կրողները փրկութեան ծրագրի մը, որ կը ընդգրկէ ժողովուրդը և «ազգը», այսինքն էթնոսը... Ինչ որ կը ներփակէ էթնոսին, ազգին վերապրումը՝ իր ինքնութեամբ ու մշակոյթով, նաև եկեղեցային ու եկեղեցաբանական հարթակին վրայ և այդ տարածքին մէջ (ընդգծումը հեղինակինն է, – Ա. Ս.): ...Ստուգիւ, Մեսրոպի եւ իր անմիջական գործակիցներուն բովանդակ ճիգը լարուած էր սա հարցի լուծումին ի տես՝ թէ ի՛նչպէս կարելի էր փրկել ու պահպանել ժողովուրդին ինքնութիւնը, այդ լուծումը որոնելով ազգային գրական լեզուի մը, ազգային գրականութեան և մշակոյթի մը կազմաւորման և բանակարգումին ընդմէջէն: Նման ծրագիր մը կը ներփակէր խորքային տեղաշարժ մը Հայ ժողովուրդի վերապրումի ճիգին բնոյթին և կողմնորոշման մէջ. տեղաշարժը վերապրումի երաշխիքին՝ պետական-քաղաքական հարթակէն դէպի գերակշօրէն մշակութային հարթակ: Այդ թուականներէն սկսեալ ինքնութեան հարցը Հայերուն համար պիտի կայանայ առաւելաբար մշակութային քան թէ քաղաքական խնդրարկութեան մը մէջ (ընդգծումն իմն է – Ա. Ս.): Մշակոյթ, որու մէջ կրօնական գործօնը տիրական դիրքով ու գործառոյթով պիտի յայտնուի, փաստելով իր խորապէս մարդաբանական տարածքը, առանց որ կրօնքին գերանցական և անդրաշխարհեան տարածքը անտեսուէր եւ կամ, ընդհակառակն, այդ տարածքը արժեզրկէր կամ ճնշէր մարդկայինն ու ներմնայունը»⁷:

5-րդ դարի հայ մատենագրության հիմքում մշակված ու առաջնային մի ծրագիր է տեսնում էմնա Շիրինյանը՝ առանձին շեշտելով դրա քաղաքական բաղադրիչը, իսկ մեկնարկն իջեցնելով մինչև նույն 5-րդ դարի սկիզբը և այն համարելով շարունակական, ժառանգված հաջորդ սերունդներին. «Թերևս, Հայոց եկեղեցու լայնածավալ գործունեությունը ծրագրված էր՝ պայմանավորված դավանաբանական ու քաղաքական խնդիրներով... Պետք է ենթադրել, որ դա Հայոց եկեղեցու կողմից որդեգրված մի շարունակական ծրագիր էր, ինչը նա դարեդար ժառանգում է իր սպասավորներին և ազգին: Հենց այս ծրագրի շնորհիվ ստեղծվեց ոսկեդարյան գրականությունը... Այն փաստը, որ Հայաստանում գրերի գյուտից անմիջապես հետո ստեղծվեց հարուստ ու բազմաբնույթ գրականություն, թերևս, կարելի է բացատրել միայն նման ծրագրի գոյությամբ»⁸:

⁷ **Լ. Զեքիան**, «Ընդհանրականի և տեղական/մասնատրի տրամաստիքները Հայ եկեղեցույ առաւածաբանական զգայնութեան և ընկալման մէջ», «Տոնագիր» գիտական ժողովածու Առն Տեր-Պետրոսյանի 75-ամյակի առթիւ, Երևան, 2021, էջ 121-122:

⁸ **Մ. Է. Շիրինյան**, Քրիստոնէական վարդապետութեան անտիկ և հելլենիստական տարրերը, Երևան, 2005, էջ 101-102:

Այն հետևանք-արդյունքի հանդիման, որ առարկայացած մեզ է հասել որպես մշակութային փաստ, այդ Մրազիրն, անշուշտ, կարելի է կոչել և համարել նաև մշակութային, և, որպես այդպիսին, ճիշտ են տրված գնահատականները: Սակայն, նկատի ունենալով 5-րդ դարի իրողությունները, կարծում ենք, պետք է բացատրության շեշտադրումը տեղափոխել դրա բնութագրի գործնական քաղաքական կողմի վրա և այն դարձնել առաջնային, այս Մրազրի մտահղացման ու իրականացման ժամանակի և գործիչների համար թերևս, միակ:

Այսինքն՝ հարցը դիտարկել «պատմության շարժիչ ուժը իշխանության համար պայքարն է» հիմնագրով մեկնակետից⁹:

Ընդհանրապես, էթնիկ ինքնության պահպանման, այսօրվա խոսքով՝ ազգապահպանման խնդիրը ինքնանպատակ չի եղել և չի կարող լինել երբեք¹⁰: Հատկապես հայրենի՝ հայաստանյան հողի վրա դա ոչ թե նպատակ, այլ միայն միջոց պետք է լիներ պահպանելու համար այն ռեսուրսը, ներուժը, հիմքը, առարկան, որի վրա կարելի էր իշխանություն ունենալ: Նույն այս խնդրով է պայմանավորված եղել նաև, դեռ մեկ դար առաջ, արդեն ոչ բավարար ապահով լեզվական հատկանիշի կողքին, ազգ-հանրությունը նաև կրոնական հատկանիշով Արևելքից պարսպելու-առանձնացնելու առաջին քայլը՝ Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելը: Սակայն, դրան հաջորդած հարյուրամյակում այդ խնդիրը վերջնական լուծման չէր հասել, իսկ ինչ-որ պահի ոչ միայն վտանգվել էր դրա բնականոն աստիճանական ընթացքը, այլև, հանգամանքների բերումով, հետընթացի վտանգ էր առաջացել (պատճառների մասին՝ ներքևում):

Մրազրի հեղինակները՝ սկսած Վռամշապուհից, Սահակից և Մաշտոցից, հագիվ թե հենց նման՝ մշակութային շարժառիթ ու նպատակ են ունեցել, առավել ևս՝ ահռելի այդ ջանքերը գործադրվել են ժողովրդի «վերապրումի երաշխիքը» պետական-քաղաքական հարթակէն դէպի գերակշռօրէն մշակութային հարթակ տեղաշարժելու» գիտակցությամբ ու մղումով (ինչպես գնահատում է Լ. Զեքիյանը վերը մեջբերված խոսքում): Ժամանակին այն մտահղացվել ու գործադրվել է որպես զուտ քաղաքական, նյութական մի նպատակի հասնելու միջոց, որի առաջնային ու միակ, շատ ավելի կենսական, ընդհուպ շահադիտական (այս բառի ամենևին ոչ բացասական նշանակությամբ) խնդիրը եկեղեցու իշխանության պահպանումն ու ամրապնդում է եղել, դրա հիմքի ապահովությունը՝

⁹ Ա. Սարգսյան, «Հայ պատմագրության ուսումնասիրման փառաբանական դիտանկյան ներածական հարցեր», ԲՄ, № 35, 2023, էջ 178:

¹⁰ Ինչպես որ է նոր ու նորագույն ժամանակներում, ասեմք, հայկական Սփյուռում՝ արտահայտված «հայապահպանում» եզրույթով և իմաստով: Անգամ դա էլ իր տեղում յուրատեսակ «ազգային» իշխանություն է ապահովում եկեղեցու, համայնօրէն «ազգային կառույցներ» և, այսպես կոչված, «կուսակցություններ» համար:

ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին վտանգներից: Որքան էլ գեղեցիկ, սակայն պետք չէ Վուսմշապուհին, Մահակին ու Մաշտոցին հայ ժողովրդի վերապրումի երաշխիք ստեղծելու հոգս ու խնդիր վերագրել: Միայն իշխանություն համար կենաց-մահու աստիճանի հասած պայքարը կարող էր ենթադրել հսկայական այդօրինակ ջանքեր ու ծախսեր: Ճիշտ է՝ առանց դրա չէր գոյանա հայկական «ոսկեդարը» որպես մշակութային փաստ, սակայն դա եղել է **Ծրագրի ոչ թե նպատակը, այլ մշակութային ու քաղաքակրթական հետևանքը բոլորովին այլ՝ իշխանության պահպանման քաղաքական խնդրի ու նպատակի:** Ճիշտ նույն կերպ՝ ոչ թե գիտակցված խնդիրը, այլ նույն քաղաքական ծրագրի իրականացման հետևանք-արդյունքն է հայ ժողովրդի վերապրումը: Կարելի է ձևակերպել այլ կերպ. իշխանության պահպանման քաղաքական խնդրի լուծման համար այդ պահին մշակութային այդ Ծրագիրն է դիտվել **ամենաարդյունավետ և միակ հասանելի միջոցը, ինչը և լիովին արդարացրել է իրեն:**

Առավել ապահով մի պարսպով հայկական «մենք»-ի առանձնացման նույն հիմքը կարող էր, եթե ոչ բավարար, բայց խիստ օգտակար և արդյունավետ լինել նաև Արշակունիների երկատված ու երերված թագավորական իշխանության պահպանման ու ամբողջացման համար, և Վուսմշապուհի ակտիվ ներգրավվածությունն այդ գործում դրա մի ապացույցը կարելի է համարել: Սակայն Արշակունիների թագավորական իշխանությունը, արտաքին և ներքին օբյեկտիվ այլ պատճառներով արդեն հոգեվարքի մեջ էր ու դրանից չկարողացավ դուրս գալ¹¹: Իսկ, երբ խոսքը վերաբերում է իշխանության համար արված քայլերի, նախաձեռնությունների, ծրագրի, ապա այն չի կարող այլ կերպ որակվել, քան՝ քաղաքական¹²: Եվ եթե դրա համար միայն «նուրբ» ու «մարդասիրական» միջոցները (քարոզչությունը, ուսուցանելը, համոզելը, բարեգործական ձեռնարկումները)

¹¹ Առանձին ֆննարկման հարց է, թե, առաջին գործոններից զատ, դրանում ինչ դեր են ունեցել ներքին հանգամաններ՝ նախարարական տների կենտրոնախույս ձգտումները, իրական իշխանության մասնաբաժնի համար աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների բնական ներքին պայքարը և այլն:

¹² Քրիստոնեության վերջնական տարածման հետ կապված՝ գրեթե ստեղծումով սկսված «կուլտուրական պայքարի» ֆաղափական բաղադրիչն է արձանագրում նաև Մանուկ Աբեղյանը՝ նկատի ունենալով Սասանյան Պարսկաստանի նկրտումների դեմ պայքարը հոգևոր իշխանության պահպանման և ընդհուպ՝ եկեղեցու գոյության խնդիրը. «Բայց Մաշտոցի սկսած ու գլուխ բերած մեծ գործը լուրջ քրիստոնեություն փարոզելու համար չի եղել, կային նաև **ազգային-ֆաղափական** պատճառներ... Երկյուղը մեծ էր, որ Արևելյան Հայաստանի հայ ազնվականությունն ու շինականությունը կարող էին ետ կանգնել քրիստոնեությունից, որից բան չէին հասկանում... Հենց այս պայքարի մեջ հաջողություն ունենալու համար՝ պետք էր Հայաստանում ժավալել քրիստոնեությունը և հաստատ հիմքերի վրա դնել այն... հակառակ դեպքում Հայաստանում կիշխեր մոգությունը և **վերջ կտրվեր կաթողիկոսությանն ու եկեղեցուն**» (Մ. Աբեղյան, *Երկեր*, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 95-97):

բավարար չեն եղել, ապա կիրառվել են նաև այլ, ընդհանրապես որևէ իշխանութիան տրամաբանությունից և բնությունից բխող հատուկ միջոցներ՝ բռնություն գործադրմամբ ճնշումներ, ընդհուպ զենքի ուժով դաժան հաշվեհարդար¹³:

Որքանով որ Հայոց դարձը՝ քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունելն իշխանության խնդրի հետ կապված քաղաքական նշանակության հեղափոխական մի ակտ էր, ապա գրեթե գյուտով սկսվեց այդ հեղափոխության վճռական երկրորդ փուլը՝ որպես «մշակութային հեղափոխություն»¹⁴: Նման

¹³ Եվ դա սկսած հենց Մաշտոցից, որը ոչ միայն հեթանոսներին, այլև քրիստոնյա այլախոհադանդավորներին խստագույն պատժում և երկրի սահմաններից դուրս է բռնում: Ու քանի որ այս դեպքում նրան օժանդակող որևէ աշխարհիկ անձ չի հիշատակվում, շատ նման է, որ նա դա անում է օգտագործելով իր առաջին՝ հաջող զինվորականի ունակությունները: Կոռյունը դրա մասին գրում է. «Ապա յետ այնորիկ ձեռն արկաներ գոթպատեհ եւ զկամակոր բարբարիանոս աղանդն քննելոյ: Եւ իբրեւ ոչինչ գտանէր հնարս յողորպիւն ամեյոյ, առեալ ի գործ արկաներ գրշոտառացոյից զաազանն, ծանրագոյն պատունասիւմ ի բանդս, ի տանջանս, ի գելարանս: Իսկ յորժամ այնու եւս պակասեալք ի փրկութեննն գտանէին, խորտակեալս, ապա խանձեալս, մրեալս եւ գունակ գունակ խայտառակեալս, եւ յաշխարհէն կորզէին» (**Կոռյուն**, *Վարք Մաշտոցի*, բնագիրը ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն *Մանուկ Աբեղյանի*, Երևան, 1941, էջ 68 այսուհետև՝ **Կոռյուն**): Մովսէս Խորենացին նույնպիսի գույներով է ներկայացնում Սահակ կաթողիկոսից Մաշտոցին տված այդ հրահանգը. «Հրամայէ քննել զժանդագործ բորբորիտոնսն, եւ եթէ ոչ հեզութեամբ եւ ոչ սաստի գայցեն յողորպիւն՝ շարչարանօք հալածել. զի որպէս թշնամիք ի թշնամեաց վրէժ առնուցուն, եւ խայտառակեցի իրաացի մահուամբ անիրա մահ հոգոց» (**Մովսէս Խորենացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, քննական բնագիրը և ներածութիւնը *Մ. Աբեղյանի և Յ. Յարութիւնեանի*, նմանահանութիւն, լրացումներ՝ *Ա. Բ. Սարգսեանի*, Երևան, 1991, Գ. ԾԼ: Այսուհետև այս հրատարակությանը հղումները բերելու ենք հընթացս շարադրանքի՝ գրքի և գլխի նշումով):

¹⁴ Ընդհանրապես, երբ այլամեծ, միակ նշմարտության կրողը լինելուն հավակնող որևէ գաղափարախոսություն (լինի կրոնական թե կրոնի մակարդակի բարձրացված ֆաղափական) իշխանության է հասնում, դառնում պետական, նրա համար իր իշխանությունն ամրապնդելու առաջնահերթ ու կենսական ֆաղափական խնդիր է դառնում «մշակութային հեղափոխության» միջոցով տվյալ գաղափարախոսությունը պարտադրել-դարձնել ողջ ժողովրդի սեփականությունը: Այդ խնդրի լուծմամբ տվյալ գաղափարախոսությունը, կամ այն կող ուժը, կառույցը ջանում է ամրացնել իր իշխանությունը, այն դարձնել անալլընտրանք, հավերժական: Դրա համար, սակայն, անհրաժեշտ է լինում առաջին հերթին արմատապես վերափոխել կամ ընդլայնել ուսումնական, կրթական ցանցը, իսկ եթե չկա՝ ստեղծել այն: Ու նույնը՝ նաև նոր ժամանակներում. Այդպես՝ «կուլտուրական հեղափոխության» շրջան է համարվում և կրչվում ԽՍՀՄ-ում 1920-30-ականները՝ որի առաջին գործերից մեկը եղավ կրթական լայն ցանցի ստեղծումը, պարտադիր ուսուցումը, անգրագիտության վերացումը՝ «լիկբեզ»-ը, ամենուրեք հիմնված «խրեթիք ընթերցարանները», «կարմիր անկյունները» և այլն: Եվ դրանից հետո էլ՝ կրթական ու ֆարոզական ոլորտին հատկացված ուշադրությունն ու ծախսերը մնացին, թերևս, երկրորդ տեղում ռազմականից հետո: Նույնը Չինաստանում՝ 1966-1976 թվականներին և հետո՝ այստեղ ավելի շեշտված ու զուգորդված բռնություններով: Ավելացրած՝ նման «հեղափոխություններին» անխուսափելի երկու հետևանք՝ առաջին՝ նախորդ մշակույթի նկատմամբ ավերածություններ, երկրորդ՝ խստագույն գրաֆնություն հաստատում:

դեպքերի համար անհրաժեշտ ու կենսական այդ քայլը, բնականաբար, պետք է ունենար իր հստակ ծրագիրը:

Հաջորդած ժամանակներում առաջացած զարգացումներին համապատասխան, այդ Ծրագիրը լրացվել և փոփոխվել է՝ ունենալով, սակայն, նույն՝ եկեղեցու ամբողջական, ինքնագլուխ իշխանության պահպանման առաջնային առարկայական քաղաքական շարժառիթը և նպատակը¹⁵: Մնացած ամեն ինչը, ինչպես ասացինք, քաղաքական այդ Ծրագրի ոչ թե խնդիրը, այլ մեզ հասած հետևանք-արդյունքն է: Ուստի, առաջին հերթին ա՛յս՝ քաղաքական տեսանկյունից պետք է դիտարկել և իմաստավորել այդ հետևանք-արդյունքը, որ առարկայացել է մշակութային ժառանգության, բազմաժանր մատենագրական հուշարձանների տեսքով՝ օբյեկտիվորեն ազգապահպան դեր խաղալով: Նույն կերպ՝ այդ Ծրագրի հեղինակներին ու գործադրողներին, Մաշտոցից, Վառձապուհից ու Սահակից սկսած, պետք դիտարկել առաջին հերթին որպես քաղաքական գործիչների, ժամանակի քաղաքական մտքի կրողների¹⁶, խնդիրների ձևակերպողների և լուծողների: Ըստ այդմ, նաև ոսկեդարյան մատենագրական ժառանգությունը, ներառյալ պատմագրությունը, պետք է դիտել ժամանակի առաջնային քաղաքական խնդրի մեկնակետով, որպես դրա լուծման միջոց, գործիք¹⁷:

Այս ամենը բերում է այն տրամաբանական եզրահանգման, որ, ինչպես թարգմանական, այնպես էլ ինքնուրույն գործերը չէին կարող լինել «կուսակցությունների» շահերի բախման, առանձին հեղինակների նախասիրությունների, պատվիրատուների կամ հեղինակների անհատական մղումների ու մտահղացումների արդյունք (ինչպես ավելի հաճախ մեկնաբանվում կամ գնահատվում է գիտություն մեջ)¹⁸: Դրանք, համենայնդեպս՝ մեծագույն մասամբ, կա՛մ որոշված ու հանձնարարված են մի համակարգող քաղաքական «ուղեղային» գործադիր կենտրոնից, կա՛մ, առնվազն, ստեղծվել են նույն այդ կենտրոնի

¹⁵ Ասենի՝ նույն կրոնի շրջանակներում սահմանազատումը, այն է՝ Քաղկեդոնից սկսած տիեզերական ժողովների հավատո հանգանակները շրնդունելն ու Հայոց եկեղեցու առաքելական և ինքնագլուխ լինելու իրավունքի հիմքերի մշակումը (այդ հայեցակարգի վերջնական ձևավորման մասին տե՛ս Ա. Բ. Սարգսյան, Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմությունը» և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1991, էջ 110-136):

¹⁶ Հակոբ Մանանդյանը Մաշտոցին գնահատում է որպես «տաղանդավոր ֆաղափագետ» (Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Բ, Երևան, 1978, էջ 277):

¹⁷ Դժվարանում ենք հասկանալ Նիկողայոս Ադոնցի հետևյալ մտքի երկրորդ մասը. «Դպրությունը երևան եկավ, երբ Արշակունյաց կարգերը սկսել էին երերալ. այդ և դրանից հետո եկող շրջանին վերաբերող հուշարձանները ֆաղափական բնույթ չեն կրում» (Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան 1987, էջ 413): Եթե մեծամուն գիտնականը «ֆաղափական բնույթ» ասելով նկատի է ունեցել տեսական-ֆաղափագիտական աշխատանքները, ապա դրանք չեն եղել ո՛չ դրանից առաջ, ո՛չ էլ հետո երկար ժամանակ:

¹⁸ Ստ. Մալխասյանց, Բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1982, էջ 21, ՀԺՊ, հ. 2, էջ 462:

մշակած Ծրագրով նախանշած առաջնահերթությունների, գաղափարական սկզբունքների, ուղենիշերի ու հանձնարարականների գրաքննական շրջանակներում: Այդ շրջանակներից դուրս՝ այլախոհական հիմքի վրա ստեղծվածները (եթե այդպիսիք եղել են)¹⁹, պարզապես չէին կարող գոյատևել, փոխանցվել փաստացիորեն եկեղեցական շրջանակների մենաշնորհ հանդիսացող մատենագրական միջավայրի ավանդույթով:

Կրոնական աննպաստ իրավիճակը և հաղթահարման ջանքերը. պայքար իշխանության համար

Քրիստոնեության տարածման՝ 5-րդ դարի սկզբի իրավիճակի մասին հայ պատմիչների տեղեկությունները հաստատում են, որ պետականորեն ընդունումից հարյուր տարի անց էլ այդ կրոնը հայ հասարակության մեջ դեռ շատ հեռու էր լիակատար և վերջնական տարածված լինելուց: Եվ բացատրում են, որ հիմնական, եթե ոչ միակ, պատճառը քարոզվող նյութի հայերեն չլինելն էր: Ընդ որում՝ խոսքը միայն հասարակության ստորին շերտերի մասին չէ, այլ ամբողջի՝ շինականից մինչև նախարար, ընդհուպ՝ թագավոր և թագուհի: Ահա քրիստոնեությանը ընդդիմացման ու դրա մակերեսային տարածվածության մասին պատմիչների ուղիղ վկայություններից մի քանիսը (անուղղակի վկայությունները բազմաթիվ են).

Փավստոս Բուզանդ. «Զի ի վաղնջուց, յորմէ հետէ առին նոքա զանուն քրիստոնէութեանն, լոկ միայն իբրև զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց՝ եւ ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատովք ընկալան, այլ իբրեւ զմոլորութիւն իմն մարդկութեան ի հարկէ: Ոչ եթէ որպէս պարտն էր՝ գիտութեամբ հոռսով կամ հաւատով, բայց միայն սակաւ ինչ որք զհանգամանս գիտէին հելլէն կամ ասորի դպրութեանց, որք էին հասու ինչ այնմ փոքր ի շատէ: Իսկ որք արտաքոյ քան զգիտութիւն արուեստին էին այլ խառնաղանձ բազմութիւն մարդկան ժողովրդոց նախարարացն եւ կամ շինականութեանն, եթէ զցայգ եւ զցերեկ նստեալ վարդապետացն եւ ըստ նմանութեան ամպոցն իբրեւ զհորդահեղեղ ինչ անձրեաց սաստկութիւն զվարդապետութիւնն ի վերայ հոսէին, ոչ ոք ի նոցանէն եւ ոչ մի ոչ, եւ ոչ մի բան, եւ ոչ կէս բանի, եւ ոչ դոյզն յիշատակ ինչ, եւ ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէինն, եւ ոչ կարէին ինչ ունել ի մտի»²⁰:

¹⁹ Նման գրականության գոյության հնարավորության մասին տե՛ս ՀԺՊ, հ. 2, էջ 391:

²⁰ Փավստոսի Բուզանդացույ Պատմութիւն Հայոց, ի շորս դպրութիւնս, Վենետիկ, 1933, էջ 43-44 (այսուհետև՝ **Բուզանդ**):

Մովսես Խորենացի. «Եւ ի վարդապետել երանելոյն Մեսրոպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս. քանզի ինքն էր ընթերցող եւ թարգմանիչ. եւ եթէ այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր՝ զանխուլ ի ժողովրդոցն լինէր, յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ» (Ք. Խէ):

Նույն պատճառն արձանագրելով հանդերձ՝ Խորենացին կարևոր մի հավելում ունի՝ որ ծածուկ մնացած հեթանոսությունն ակտիվացել էր Արշակունյաց թագավորության վտանգվածության պայմաններում կամ հետևանքով. «Եւ որ ի նմա դողեալ աղանդն հեթանոսական, թագուցեալ յաւուրցն Տրդատայ մինչև ցայն ժամանակս, եւ ապա յայտնեցաւ ի վատթարել թագաւորութեանն Արշակունյաց...» (Ք. Խէ): Այս միտքը նա կրկնում է մի այլ տեղ ևս. «Քանզի մնացեալ արմատ դառնութեան հեթանոսական աղանդոյն ի ժամանակի անիշխանութեանն ի վեր երեւեալ՝ ի բազումս տարածեցաւ...» (Ք. Կ)²¹:

Ղազար Փարպեցի. «Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ եւ կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս եւ յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս, յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել եւ օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի, և լինէր պաշտօնէիցն աշխատութիւն եւ ժողովրդոցն անշահութիւն յանլրութենէ լեզուին ասորւոյ»²²:

«...ասորի մեծաշան եւ անօգուտ ուսմամբքն աշխատեալք յոխորտ, յորոց բազմութիւնք ժողովրդոց ունայնք եւ թափուրք հրաժարեալք գնային յեկեղեցւոյն. եւ ուսուցիչքն հանելով հոգւոց եւ հառաչելով զղջանային զսնոտի ջանն իւրեանց, յորում ոչ զոք յուսումնասէր ժողովելոցն տեսանէին օգտեալ ի վարդապետութենէ հոգեւոր խրատուցն, որ է կերակուր եւ պարարումն իմաստախնդիր անձանց»²³:

«ցանկային կարգել դպրոցս եւ ուսուցանել զբազմութիւն մանկտուոյ. քանզի ամենայն անձն յորդորեալ փափագէր յուսումն հայերէն գիտութեան, որպէս ի խաւարէն, յասորի տանջանացն, զերծեալ ի լույս՝ խնդային»²⁴: Մաշտոցի քարոզչական գործունեության մասին Կորյունի մի վկայությունն էլ այս առումով հատկանշական է. «Առեալ այնուհետեւ երանելոյն զհաւատացեալս իւր, դիմեալ

²¹ Արշակունյաց թագավորության թուլացման այս հանգամանքը, որպես հեթանոսության ակտիվացման համար նպաստավոր պայման կարևոր ու համոզիչ արձանագրում համարելով՝ կրկնում է նաև Ստեփանոս Օրբելյանը. «Ի նուագել թագաւորութեանն Հայոց համարձակեցաւ ամենայն ոք ըստ իւր բարոց ընթանալ, որպէս եւ աստ. զի աղանդն հեթանոսական դեռ եւս դողեալ կայր ուրեք ուրեք ի գաւառն Սիսական եւ ի Գողթն, այժմ համարձակեալ երեւեցան» (Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփանոս Օրբելեան արեւելահայկապոսի Սիսնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 53):

²² **Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան,** աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեան, Տիֆլիս, 1904, էջ 13:

²³ Նույն տեղում, էջ 16:

²⁴ Նույն տեղում:

իջանէր յանկարգ եւ յանդարման տեղիս Գողթան: Այլ եւ ընդ առաջ ելանէր նմա իշխանն Գողթան... Իսկ երանելոյն վաղվաղակի զաւետարանական արուեստն ի մէջ առեալ, ձեռն արկանէր զգաւառովն հանդերձ միամիտ սատարութեամբ իշխանին. գերեալ զամենեսեան ի հայրենեաց աւանդելոց, եւ ի սատանայական դիվապաշտ սպասաւորութենէն՝ ի հնազանդութիւն Քրիստոսի մատուցանէր: ...նոյնպէս առաւել հոգ ի մտի արկանէր զհամաշխարհականս սփոփելոյ...»²⁵:

Կորյունին որպէս աղբյուր ունենալով, Խորենացին այստեղ որոշակիացնում է²⁶, թե որն էր «մխիթարելու» այդ միջոցը. «Վասն որոյ եզ ի մտի հնարել գտանել նշանագիրս Հայոց լեզուիս» (Գ. Խէ):

Այսինքն՝ Կորյունի վկայութեամբ՝ քրիստոնեութեան տարածման իմաստով Գողթն գավառն «անկարգ ու անխնամ» էր, այստեղ շարունակում էր տարածված մնալ «սատանայական դիվապաշտ ծառայութիւնը», որ «հայրենական ավանդութիւններին» (նախնիններից) էր գալիս, այսինքն՝ հեթանոսական կրօնը: Ընդ որում՝ հստակ հասկացվում է նաև, որ Գողթնը բացառութիւն չէր, դա Մաշտոցի համար եղել է ախտորոշման յուրատեսակ մի փորձարկում, նույն վիճակում էր ամբողջ Հայաստանը: Այլապէս Մաշտոցը չէր մտահոգվի դրանից հետո «զհամաշխարհականս» (ամբողջ Հայաստանում) նույն խնդիրը լուծելու համար: Եվ որպէս այս մեծ ու տարողունակ գործի բանալի, միջոց մտահոգացվեց հայկական գրերի, այբուբենի ստեղծումը՝ քարոզչութիւնը բոլորին հասկանալի մայրենի լեզվով տանելու համար:

Պատմիչների համերաշխ վկայութիւնները ամբողջ 4-րդ դարում և 5-րդ դարի սկզբում Հայաստանում քրիստոնեութեան տարածվածութեան մակերեսային, Փափստոսի դիպուկ բնորաշմամբ՝ «ոչ ջերմեռանդ» լինելու ու հեթանոսութեան՝ վերականգնման համար պահպանած ներուժի մասին տեղեկութիւնների արժանահավատութեանը չպետք է կասկածել²⁷: Դա բնական էր: Հռոմեական/բյուզանդական կայսրութեան մէջ նույն շրջանի համար վստահելի վկայութիւններով ներկայացող օրինակը կողմնակի, սակայն դրա համար բավարար հիմք կարող է հանդիսանալ: Ուստիև, հետահայաց՝ առ այդ վկայող յուրատեսակ հոգր ապացույց է դառնում այն փաստը, որ հենց այդ իրավիճակի վերացմանն էր ուղղված մշակութային համարվող այն «պայթիւնը», ինչը, գրերի գյուտով սկսվելով,

²⁵ Կորյուն, էջ 40:

²⁶ Կորյունի մոտ դա հստակ չէ, նա գրերի ստեղծման գաղափարի մասին ասում է «Աշխարհահոգ խորհրդի» քննարկման մասին խոսելիս (նույն տեղում, էջ 43):

²⁷ Փիթեր Բրաունը դրա համար այսպիսի մի ուշագրավ հիմք է նշում. Հայաստանն իր բարձր լեռներով ռազմական ուժի մի պահուստ էր՝ հերոսներ գնահատող մշակույթով, 7՝ «Նքե այս հպարտ մարտիկներն ընդհանրապէս որևէ կապ ունեին Եկեղեցու հետ, ապա այն նման էր բարբարոսական Արևմուտքի զինվորական կիտաների գործելակերպին» (Peter Brown, *The Rise of Western Christendom*, Cambridge, 2013, pp. 276, 278):

խիստ որոշակի և նպատակասլաց քաղաքական մի ծրագիր է ենթադրում իրականացված հստակ ռազմավարությունը, ահռելի ջանքերով, տպավորիչ հետևողականությունը և հաղթական արդյունքով:

Ստացվում է, որ դեռ 100 տարի առաջ գիտակցվել էր պետական իշխանություն պահպանման համար քրիստոնեությունը ընդունելու անհրաժեշտությունը, սակայն դրա տարածումը լիակատար ավարտի չէր հասցվել: Եթե Հռոմեական կայսրությունում դրա պատճառներից մեկը կարող է համարվել նաև կայսրերից ունեցած առերևույթ անհետևողականությունը (Կոստանդինոսը մկրտվեց միայն կյանքի վերջում՝ 337 թ.), ընդհուպ հետդարձը դեպի հեթանոսություն (օրինակ՝ Հուլիանոսը, 361-363 թթ.), ապա Հայաստանի՝ Տրդատ Գ-ին հաջորդած գահակալների համար նման «հետդարձեր», կարծես թե, չկան: Մյուս կողմից՝ նույն Հռոմեական կայսրությունում, սկսած 313 թ. Միլանի հրովարտակից, վկայված են նաև կայսրերի աստիճանական, սակայն հետևողական քայլերը հօգուտ քրիստոնեության հաստատման և հեթանոսության դուրսմղման շուրջ հարյուր քսան տարվա կտրվածքով²⁸: Հայաստանի դեպքում չկան նաև վկայություններ այն մասին, թե Տրդատին հաջորդած գահակալները ինչ նոր քայլեր են արել կամ միջոցներ ձեռնարկել հօգուտ քրիստոնեության տարածման ու ամրապնդման: Եվ դա այդպես է գուցե նաև այն պատճառով, որ Ազաթանգեղոսի ներկայացրած պաշտոնական վարկածի համաձայն՝ Գրիգորը և Տրդատը նոր կրոնը պետական հռչակելով, արդեն ամեն ինչ արել էին, և դրա տարածումը, իբր, կարճ ժամանակում դարձրել էին համընդհանուր և լիակատար (842)²⁹:

Պատմիչները միահամուռ շատ սուր են ներկայացնում գրեթե չգոյություն խնդիրը որպես խոչընդոտ՝ քրիստոնեության ամբողջական տարածման և ամրապնդման համար: Ավելին, Մաշտոցին, կարծես, վերագրվում է երկու գյուտ. առաջին՝ գրեթե ունենալու գաղափարի գյուտը որպես ժամանակի հիմնական այդ խնդրի լուծման բանալի, և երկրորդ՝ բուն այբուբենի ստեղծումը: Բայց այդ պարզագույն խնդիրը չէր կարող գիտակցված չլինել ի սկզբանե՝ քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց անմիջապես հետո: Եվ դա, տրամաբանորեն, արդեն պետական-պաշտոնական կարգավիճակ ստացած, պետական հովանավորության տակ գործող ու բարգավաճող եկեղեցու գործն էր առաջին հերթին: Մի ամբողջ դարի «դառը փորձով» չէ, որ պետք էր գալ այն եզրահանգման, թե

²⁸ Ա. Սարգսյան, «Հայոց Դարձի առաջին փուլը ֆաղափական դիտանկյունից», *ԲՄ*, № 37, 2024, էջ 42:

²⁹ Ազաթանգեղոսին հղումները տալիս ենք փակագծում պարբերության նշմամբ՝ ըստ հետևյալ հրատարակության. Ազաթանգեղայ *Պատմություն Հայոց*, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տփղիս, 1909:

հայ բնակչության մեծագույն մասի համար անհասկանալի հունարեն և ասորերեն լեզուներով քարոզչությունը անհարմար է, անարդյունավետ, եթե ոչ անիմաստ:

Եվ այսպես հարցեր են ծագում.

- Ինչո՞ւ այդպես հանկարծակի առաջացավ ազգային գիր ու գրականություն ունենալու անհրաժեշտությունը. Հայաստանը մինչ այդ շուրջ հազար տարի (թեկուզ ոչ մեծ ընդմիջումներով) պետականություն էր ունեցել ու նման խնդիր չէր առաջացել, համապատասխան կարիքների մասին հոգացել էին օտար գրերով ու լեզուներով:
- Ինչո՞ւ քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն հռչակելը չի զուգորդվել դրա տարածման համար ակնհայտորեն անհրաժեշտ՝ հայերեն գրերի ստեղծման խնդրի լուծմամբ:
- Ինչո՞ւ մի ամբողջ դար եկեղեցին, նրա գործիչները, ի տարբերություն այս կրոնն ընդունած այլ ժողովուրդների գործելակերպով ներկայացվող օրինաչափության³⁰, ի տես հայերեն գրերի չգոյությունամբ առաջացած անհարմարության, լուծում չեն փնտրել կամ չեն տեսել ակնհայտ լուծումը: Եվ ինչո՞ւ մեր պատմիչներից որևէ մեկն այս առիթով ամենաթույլ մեղադրական ակնարկ անգամ չի անում նախնիների հասցեին³¹:
- Ինչո՞ւ Ներսես Մեծի նման ուսյալ ու նշանավոր կաթողիկոսը չէր կարող տեսնել ու գիտակցել այդ կարիքը գրերի գյուտից ընդամենը երկու-երեք տասնամյակ առաջ և եռանդուն կերպով ասորական և հունական դպրոցներ էր բացում³²:
- Չէ՞ որ, թեկուզ ոչ մաշտոցյան այբուբենի նման կատարյալ, սակայն հայերենին հարմարեցված մեկ այլ այբուբենով էլ Աստվածաշնչի և այլ տեքստերի հայերեն թարգմանությունամբ այդ գործը կարելի էր անել շատ ավելի արդյունավետ, քան միայն հունարենը և ասորերեն-

³⁰ Տե՛ս Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի՝ վերը մեջբերված միտքը (ծան. 3):

³¹ Խորենացին, որ դաժանորեն մեղադրում է նախնիներին՝ պատմագրության նկատմամբ անփույթ լինելու առիթով, ասում է, որ հայկական գիր չունենալը պատճառ չէր կարող լինել դրա համար, քանզի կային «...գիր Պարսից եւ Յունաց, որով՛ այժմ գիւղից եւ գաւառաց եւս եւ իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ գրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեան պայազատութիւն» (Ա. Գ.): Բառացի ընկալմամբ կարելի է նաև հասկանալ, թե խոսքը ոչ թե լեզուների, այլ գրերի մասին է, այսինքն՝ որ այդ գրերով կարելի էր հայերեն տեքստեր գրել: Սակայն, եթե անգամ այսպես հասկանանք, Պատմահոր այս մեղադրանքը միայն պատմագրության բնագավառին է վերաբերում, սակայն ոչ 4-րդ դարում դրանով ֆարոզական նյութեր թարգմանելուն կամ ստեղծելուն, ինչի չգոյությունն այդքան սուր են ներկայացնում պատմիչները:

³² Բուզանդ, էջ 65:

նր ձեռքի տակ ունենալով: Չէ՞ որ այդ կերպ ստեղծված կամ հարմարեցված «ոչ կատարյալ» այբուբենները քրիստոնեության քարոզչության գործում բավարարեցին այլ ժողովուրդների պահանջմունքները:

- Ինչո՞ւ չէր կարելի հունական կամ ասորական այբուբենները (ոչ մեծ լրացումներով) օգտագործել հայերեն գրելու համար³³:

Վերջապես՝ պարտադիր չէր, որ ստեղծման պահին այբուբենն արդեն կատարյալ լիներ, ժամանակի ընթացքում էլ կարող էր կատարելագործվել՝ մինչ այդ, սակայն, կատարելով մայրենի լեզվով նոր կրոնի տարածման գործառույթը շատ ավելի դյուրին և արդյունավետ, քան դա օտար լեզուներով ու թարգմանիչներով կամ հընթացս թարգմանելով անելը:

Մանուկ Աբեղյանը պատմիչների վերոբերյալ միահամուռ պնդումները նկատի ունենալով, այսպիսի բացատրություն է տալիս.

«Երկարամյա պատերազմները 340-ական թվականներից սկսած՝ արգելք էին քրիստոնեական ուսմանը հայ ժողովրդի մեջ: Հայերը պաշտոնապես և անունով միայն քրիստոնյա էին դարձած, բայց շատ կողմերում իշխում էր դեռ թանձր կռապաշտությունը: Ապա հոգևորականներն իրենք էլ դեռ ընդհանրապես չափազանց տգետ էին և քիչ էին մտահոգված Հայաստանում քրիստոնեության իրապես հաստատելու գործով»³⁴: Այս արձանագրման հիմքով շարունակենք հարցերի շարքը.

- Ինչո՞ւ հոգևորականները, իրականում ողջ եկեղեցին, «քիչ էին մտահոգված Հայաստանում քրիստոնեության իրապես հաստատելու գործով»: Չէ՞ որ դա իրենց ոչ միայն կոչումն ու առաքելությունն էր, այլև «հացը»:
- Ինչո՞ւ եկեղեցին, որ հսկայական միջոցներ էր ծախսում բարեգործության, աղքատախնամ գործունեության և հսկայական ջանքեր՝ թագավորական աշխարհիկ իշխանության վրա խնամակալություն ունենալու համար («Երկարամյա պատերազմները» դրանց չէին խանգարում), նույնպիսի միջոցներ ու ջանքեր չգործադրեց քրիստոնեության տարածման գործուն մեխանիզմներ ստեղծելու հարցում:
- Ինչո՞ւ էին հոգևորականները տգետ, ինչո՞ւ հարյուր տարվա ընթացքում գիտակ հոգևորականների պատրաստման խնդիր չէր դրվել:

³³ Այդպես ավելի ուշ հայկական այբուբենը բավարարեց հայատառ բուրբերեն և պարսկերեն գրականություն ստեղծելու համար (տե՛ս, օրինակ՝ Հ. Կիրակոսյան, Մատենադարանի հայատառ պարսկերեն ձեռագրերը, Երևան, 2020, Հայատառ թուրքերեն գրքերի մատենագիտություն, կազմեց Հ. Ա. Ստեփանյանը, Երևան, 1985):

³⁴ Մ. Աբեղյան, հ. Գ, էջ 85:

- Ինչո՞ւ այս ամենը հանկարծ բոլորի համար դարձավ կենաց-մահու նշանակության առաջնային, կենսական ու հրատապ խնդիր:

Այնպես չէ, որ ամբողջ 4-րդ դարի ընթացքում, միասնական ու անկախ պետականության գոյություն և հովանավորության ներքո, ավելի աննպաստ պայմաններ էին քրիստոնեության լիակատար տարածման այն խնդիրների գիտակցման և արդյունավետ լուծման համար, որոնք դրվեցին և փայլուն կերպով լուծվեցին 5-րդ դարում՝ շատ ավելի աննպաստ պայմաններում³⁵: Դժվար է ենթադրել, թե այդ ընթացքում չեն եղել աշխարհիկ ու հոգևոր գործիչներ, որոնք կգիտակցեին հայերենով քարոզչության արդյունավետության պարզագույն խնդիրը՝ բնակչության բացարձակ մեծամասնության համար անհասկանալի ասորերենի և հունարենի համեմատությամբ:

Խնդրի կարևորությունը շեշտելու նպատակով հատուկ մանրամասնաձև մեր հարցերը հայագիտության մեջ ամփոփված են միմյանց շաղկապված երկու հիմնական հարցադրմամբ, որոնց երկիրց անդրադարձել է ակադեմիկոս Գագիկ Սարգսյանը³⁶:

Ա) Ինչո՞ւ քրիստոնեության տարածման համար գործնականում ակնհայտորեն անհրաժեշտ և օրինաչափ՝ հայերեն այբուբենի ստեղծումը տեղի ունեցավ այն պետական կրոն ընդունելուց հետո մեկ դար ուշացումով³⁷:

Բ) Ինչո՞վ բացատրել գրերի ստեղծումից անմիջապես հետո հայ մատենագրության «պայթյունի», մասնավորապես Աստվածաշնչի թարգմանության մեթոդային լեզվական կատարելության առեղծվածը³⁸:

Ամփոփելով այդ ուղղությամբ նախորդների կատարած աշխատանքը, հենվելով նաև պատմական սկզբնաղբյուրների վկայությունների վրա, Գագիկ Սարգսյանն այս հարցերին տալիս է հետևյալ բացատրությունները.

³⁵ Մանանդյանը Հայաստանի 387 թ. բաժանումից հետո ընկած տասնամյակները բնութագրում է որպես «հայ ժողովրդի փաղափական կյանքի ամենածանր ժամանակաշրջան» (Հ. Մանանդյան, էջ 252):

³⁶ Գ. Խ. Սարգսյան, «К предистории армянской письменности», *Кавказ и Византия*, 2, Ереван, 1980, с. 15-20, Գ. Խ. Սարգսյան, «Հայոց գրական լեզվի նախնական փուլերը...», էջ 22-27:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26), նաև՝ Գ. Խ. Սարգսյան, «К предистории...», с. 17: Առձանագրման կարգով, սակայն, ըստ էության նույն հարցադրումն է անում Հակոբ Մանանդյանը. «Ավելի քան հավանական է, անշուշտ, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում հաստատվելու և տարածվելու հենց ընթացքում այնտեղ առաջանալու էր հայերեն այբուբենի և քրիստոնեական պաշտամունքի գրերի թարգմանման պահանջ» (Հ. Մանանդյան, էջ 264):

³⁸ «Այս ամենը վաղուց հայտնի է, և այնուամենայնիվ, առայժմ չի բացահայտված «պայթյունի» մեխանիզմը, մասնավորապես, չնայած կատարված փորձերին, անբացատրելի մնացած հայ գրականության լեզվական կատարելության փաստը (թարգմանական և ինֆորմայն) դեռ իր ակունքներում» (Գ. Խ. Սարգսյան, «К предистории...», с. 15): Նույն հարցադրումը տե՛ս նաև Մ. Տեր-Մովսիսյան, *Պատմություն սուրբ գրքի...*, էջ 37:

Ա) Քրիստոնեությունը քարոզչությունը ամբողջ մի դար իրականացվել է Աստվածաշնչի այլալեզու (հետերոէպիկ) ընթերցմամբ՝ մեծապես ազդելով լեզվի կատարելության վրա: Տևական ժամանակի ընթացքում վերածվելով յուրատեսակ արվեստի՝ այն «չափավորել է հայոց լեզվի նշանագրերի այն պահանջմունքը, որ պիտի ծագած լիներ Հայոց դարձից անմիջապես հետո»³⁹:

Բ) Զուտ գրական հարթության վրա բացատրության իր այս վարկածը «առեղծվածի մասնակի բացատրություն» համարելով, Գ. Սարգսյանը ենթադրում է նաև այդ հիմքի վրա հասարակական խավի առաջացում, որ գոյությունն ինչ-որ կերպ խոչընդոտել է մայրենի լեզվի համար գրերի ստեղծմանը: Սա զուտ տրամաբանական ենթադրություն է (նման վկայություն պատմիչները չունեն, և, բնականաբար, չէին կարող ունենալ): Ըստ այդմ՝ այլալեզու ընթերցման մասնագիտական այդ հիմքի վրա ժամանակի ընթացքում ձևավորել էր հասարակական մի ուժ, որը «բազմաթիվ կենդանի կրողներ ուներ, և որը, ինչ-որ չափով փոխարինելով հայոց այբուբենին, դրանով իսկ մասամբ խոչընդոտում էր հայոց լեզուն գրերով օժտելու անհրաժեշտության բավարար չափով սուր ըմբռնմանը»⁴⁰:

Գրական-մշակութային հարթության վրա Գ. Սարգսյանի առաջին բացատրությունը այլալեզու ընթերցման հիմքի վրա լեզվի մշակվածության առումով, անշուշտ, ընդունելի է: Հնարավոր է նաև երկրորդ՝ տրամաբանական ենթադրությունը՝ այդ արվեստին տիրապետող խավի առաջացման մասին: Սակայն այդ ամենը, բնականաբար, կային նաև 4-5 դարերի սահմանազխին, երբ (կրկին՝ տրամաբանորեն) այլալեզու ընթերցման արվեստը ավելի կատարելագործված, այն կրող խավը՝ առավել հզորացած պիտի լիներ⁴¹: Եվ, այդուամենայնիվ, ծագեց պատմիչների արձանագրած՝ գրերի ստեղծման սուր կարիքը, ինչով թե՛ առաջինը, թե՛ երկրորդը վճռականորեն մի կողմ պիտի մղվեին և սկիզբը դրվեր քրիստոնեության քարոզչության առավել արդյունավետ, հեղափոխական մի ընթացքի:

Ընդունելով հանդերձ Գ. Սարգսյանի վարկածները, կարծում ենք՝ մշակութային ոլորտից դուրս, քաղաքական հարթությունում պետք է փնտրել օրինաչափությունից շեղման՝ քրիստոնեության ընդունման և գրերի գյուտի մեկզարյա ժամանակային խզումի հետ կապված վերոբերյալ հարցերի համար ընդհանուր հայտարար հիմնական բացատրությունները: Ընդ որում՝ հենվելով նաև Աբեղ-

³⁹ Գ. Խ. Սարգսյան, «Հայոց գրական լեզվի նախնական փուլերը...», էջ 26:

⁴⁰ Նույն տեղում..., էջ 26-27:

⁴¹ Հրաչյա Աճառյանը նույնպես հայտնեմ գրերի ստեղծման խնդրում դիմադրություն է ենթադրում՝ նկատի ունենալով ասորի ֆուրգիչներին. «...գուցե ոմանք էլ (անշուշտ օտարագրի ֆուրգիչներ) իսպառ հակառակ էին հայ լեզվի համար գրականություն ստեղծելուն», Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, Երևան, 1984, էջ 97:

յանի վերը մատնաշաժ՝ նույն այդ դարում «երկարամյա պատերազմների» իրողության վրա, սակայն այլ դիտանկյունից:

Հայաստանը, որպես պետական միավոր, 4-րդ դարում դեռ տիրապետում էր բավարար ռեսուրսների՝ ինչպես աշխարհիկ (թագավորական), այնպես էլ հոգևոր (եկեղեցու) իշխանության պահպանման, դրանց անվտանգության ապահովման համար: Իսկ նրա վարած պատերազմները, որ նաև հաղթանակներով էին ավարտվում, դրա վկայությունն են. որքան էլ «Պարսից պատերազմ» վեպը բնական չափազանցություններով է ներկայացնում այդ շրջանում Հայաստանի հաղթանակները Պարսից դեմ, դրա հիմքում չէր կարող ինչ-որ առարկայական բան չլինել: Ինչպես թագավորական, այնպես էլ նրա հովանու ներքո գտնվող եկեղեցու իշխանության ապահովության պայմաններում պարզապես կենսական սուր կարիք չի զգացվել նոր կրոնի լիակատար արմատավորման հետ կապված լայնածավալ, ծախսատար ու ջանադիր միջոցառումներ ձեռնարկելու, բավարար է համարվել դրա տարածման բնականոն, աստիճանական ընթացքը: Ոչ թագավորները, ո՛չ եկեղեցին դրանում իրենց իշխանությանն սպառնացող առարկայական վտանգ չեն տեսել:

Այսինքն՝ այդ ընթացքում Հայաստանը որպես պետություն, միջազգային հարաբերություններում դեռ, այնուամենայնիվ, «ինքնուրույն խաղացող» էր, նրան դեռ չէին սպառնում այնպիսի վտանգներ, որոնք առարկայացան դարավերջին՝ Հայաստանի բաժանմամբ և նրա մի մասում թագավորական իշխանության վերացմամբ: Պետական ապահովության ու պաշտպանության պայմաններում եկեղեցու իշխանությունն անընդհատ ընդլայնվում, ուժեղանում էր, նրա տնտեսական հզորությունը բազմապատկվում, ներքաղաքական կյանքում՝ ազդեցությունը մեծանում: Քանի դեռ կար անվտանգության պետական կառույցի՝ թագավորության հովանոցը, եկեղեցին իր իշխանության ապահովության, այդ իշխանության առարկա «հոգևոր հոտն» ավելի ամբողջական և մանավանդ «ջերմեռանդ» դարձնելու սուր խնդիր չի ունեցել: Նրա իշխանության սահմաններն աշխարհագրական էին և ճշգրիտ համընկնում էին թագավորության պետական սահմաններին:

Այս ամենից կարելի է հանգել նաև մի հավելյալ կողմնակի եզրակացության. ստացվում է, որ Հայ եկեղեցուն՝ ընդհանուր կանոնից, օրինաչափությունից շեղումը՝ ամբողջ մի դար նոր կրոնի տարածման արդյունավետ միջոցների (գիր, գրականություն, մայրենի լեզվով կրթական համակարգ և այլն) նկատմամբ «անհոգությունը» կողմնակի մի փաստարկ է քրիստոնեության ընդունումից հետո շուրջ մեկ դար հայկական պետականության ուժի, հզորության, ինքնաբավության ու ինքնավստահության:

Հենց պետական այդ ապահովության հնարավոր կորստի վտանգի ճշգրիտ քաղաքական արձանագրումն է անում Խորենացին՝ Մաշտոցի Գողթան գավառ

գնալու և հայերենի այբուբենն ստեղծելու մտահղացման մասին պատմելիս. «Տեսեալ, թէ ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն Հայոց, և զխռովութիւնն նիւթ իւրոյ համբերութեանն գտեալ Մեսրոպայ... և երթեալ ի գաւառն Գողթան...» (Գ. Խէ):

Խորենացին ընդգծված այս արձանագրումն անում է Հայաստանի բյուզանդական մասում թագավորական իշխանության վերացման փաստն արձանագրելուց անմիջապես հետո և դա նկատի ունի «ի վերջ հասեալ է» ասելով համարելով, որ դա հենց Հայոց թագավորության վերջի սկիզբն է, նույն ճակատագիրն է սպառնում նաև Պարսկական մասին: Թագավորական իշխանությունը միայն պետական հովանոց չէր եկեղեցու համար: Նոր հավատի մակերեսային տարածվածություն և «ոչ ջերմեռանդություն» պայմաններում այն տարբեր միջոցներով, նաև բռնությամբ («սաստի») ապահովում էր, որ շարժանա հեթանոսությունը, այսինքն՝ անխաթար մնա եկեղեցու իշխանության առարկա հանրությունը: Նույն թագավորական իշխանությունն էր, որ զսպելով նախարարների կենտրոնախույս ձգտումները՝ դրանով իսկ ապահովում էր նաև եկեղեցու իշխանության օբյեկտ՝ «հոգևոր հոտի» անխաթարությունը: Նախարարներից որևէ մեկի մոտ նման մտահոգություն չէր կարող լինել, քանի դեռ նրանք ջերմեռանդ քրիստոնյաներ չէին:

Թագավորական իշխանության վերացման դեպքում դիրքի և իշխանության, ունեցվածքի կորստի մահացու նույն վտանգը պետք է սպառնար նաև իրեն՝ եկեղեցուն, որը ոչ լրիվ մեկ դարի ընթացքում ոչ միայն կազմավորվել էր որպես իշխանական կուռ մի կառույց, այլև իր ազդեցությամբ, տնտեսական ու քաղաքական կշռով համեմատելի էր դարձել թագավորական իշխանությանը, ընդհուպ՝ վերջինիս թելադրելու, նրա վրա խնամակալական իրավունքներ բանեցնելու հայտ ներկայացնելով: Իր իշխանության այդ երաշխիքի՝ թագավորական իշխանության վերացման վտանգի պայմաններում է, ահա, որ եկեղեցին սկսում է «իրար խառնվել»:

Կարևոր չէ, թե ինչպիսին է իշխանությունը՝ աշխարհիկ, թե հոգևոր, երկուսի կրողներն էլ պիտի հնարավոր առավելագույնն անեին այն պահպանելու համար՝ նաև միջոցների մեջ խտրություն չդնելով: Հաճախ հոգևոր կառույցի ներսում իշխանության համար կռիվն ավելի դաժան է լինում, քան պետական համակարգում: Երկուսի իշխանության օբյեկտ/առարկան էլ նույն հանրությունն էր՝ հայ ժողովուրդը: Հարյուր տարի առաջ քրիստոնեության պաշտոնական ընդունումը Հայաստանի համար բավարար էր դավանական նոր մի ինքնությամբ (պաշտոնական, սակայն դեռ ձևական) Արևելքից սահմանազատման և անվտանգության արևմտյան համակարգի մաս կազմելու համար: Հիմա երկու հզոր կայսրությունները համաձայնության էին եկել Հայաստանի բաժանման հարցում, իսկ հեռանկարում ուրվագծվում էր թագավորության տեսքով պետականությունը վերջնականապես կորցնելու վտանգը: Հայաստանը կորցնում էր

միջազգային ասպարեզում քաղաքական միավոր, «խաղացող» լինելու իր կարգավիճակը և ունակությունը, ուստիև միջազգային անվտանգության որևէ բևեռի մաս կազմելու հարց չէր կարող լինել: Իշխանության պահպանման համար մնում էր առավելագույնս ամրացնել երկրորդ՝ դադափարախոսական, դավանական հիմքը՝ այն հզորացնելով ու դարձնելով իշխանության օբյեկտ/առարկայի ինքնության, ազգի լիակատար սահմանազատման ու համախմբման ամուր ու անխոցելի մի հատկանիշ:

Եթե աշխարհիկ հայկական անկախ պետականության կամ թագավորական իշխանության պահպանման համար լեզվականի կողքին նաև դավանական միասնությամբ հուսալի սահմանազատումը որքան էլ կարևոր ու բարենպաստ, բայց այդ պահին արդեն բավարար պայման չէր (կամ չդարձավ այդպիսին), ապա հոգևոր՝ եկեղեցու իշխանության պահպանման համար դա բավարար էր, մանավանդ՝ այլ ճանապարհ, լրացուցիչ այլ միջոցներ պարզապես չկային:

Խնդիրը պետք էր լուծել երկու մակարդակում. նախ՝ պետք էր լուծել քրիստոնեությունը համատարած դարձնելու խնդիրը, ինչը պատմիչների միաձայն վկայություններով, դեռ հեռու էր այդպիսին լինելուց: Այս խնդրի լուծման համար նախ պետք էր քարոզչական համապատասխան գրականությունը, Աստվածաշնչից սկսած, վերածել հայերենի, եկեղեցական արարողությունների, քարոզչության համար կիրառվող ասորերեն և հունարեն լեզուները փոխարինել հայերենով: Այդ կերպ իշխանության օբյեկտ/առարկա «մենքի» սպառնալիքի տակ հայտնված պետական-աշխարհագրական վտանգված սահմանները պետք էր փոխարինել արտատարածքային՝ հատակ դավանական ինքնության սահմաններով⁴²: Երկրորդ՝ դավանական այդ սահմանների ներսում գտնվողներին կրոնական ինքնության անխաթարության պահպանման համար պետք էր հավատացյալներին օժտել ջերմեռանդությամբ, ընդհուպ՝ հանուն հավատի մահապարտի հոգեբանությամբ: Յուրաքանչյուր հավատացյալի համար քրիստոնեական հավատը պետք էր դարձնել անձի ինքնության անքակտելի մաս, գերագույն մի արժեք, դրա համար նահատակվելը՝ բարձրագույն պատիվ և երանություն: Խնդիրը վերաբերում էր հասարակության բոլոր խավերին, բայց առաջին հերթին ազնվականությանը, որն այդպիսին դառնալով միայն կփոխարիներ մինչ այդ եկեղեցու իշխանության ապահովության համար հովանոց ծառայած թագավորական իշխանությանը:

⁴² Որպես եկեղեցու իշխանության հիմք՝ այս մոտեցումը հետագայում ավելի պիտի բյուրեղանար-կարծրանար. դավանական ինքնությունը դարձնելով ազգային ինքնության լիակատար փոխարինիչ (տե՛ս նաև Ա. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Երևան, 1957, էջ 113-115*):

Թագավորական իշխանության և, մանավանդ, հոգևոր հայ քաղաքական ընտրանու համար 4-5-րդ դարերի սահմանազլխից սկսած սա է եղել առաջնային օրակարգը, որից էլ պետք է բխեին նրա բոլոր ձեռնարկումները:

Նման պատկերացումներով, համոզմունքներով և արժեքներով օժտված մի հանրության վրա, ահա, եկեղեցին իր լիակատար իշխանությունն անխաթար կարող էր պահել նաև ոչ հայրենի, օտար տիրապետության պայմաններում⁴³: Հավատի ընդհանրությունը և անշրջելիությունը, անշուշտ, կարևոր դեր խաղաց նաև Մարգարանական Հայաստանի ինքնավարության բարձր աստիճանը և նախարարական տների իշխանությունը պահպանելու համար: Օբյեկտիվորեն դա կարևոր կլինեի (և եղավ) նաև երբևէ, նպաստավոր պայմաններում, ազգային անկախ պետականության՝ թագավորության վերականգնման համար, եթե անգամ Ծրագրի հեղինակները այդ պահին նման մի խնդիրներ չգնեին կամ հեռանկար չգիտակցեին: Այս վերջին խնդիրների համար նման արձանագրում, պատմիչները, բնականաբար, չունեն:

Դավանաբանական թարգմանական երկերը միայնակ չէին կարող արդյունավետ ու ամբողջական լուծել այս խնդիրը, այն պետք էր լուծել հայրենի ընդօրինակելի, վստահելի ու հեղինակավոր կերպարներով, գրավիչ հերոսական պատումներով, այսինքն՝ ինքնուրույն գործերով⁴⁴, այդ թվում, և առաջին հերթին՝ հենց պատմագրական հուշարձանների ստեղծմամբ՝ դրանք քարոզչական նյութի յուրատեսակ կրիչ, հայ մարդու քիմքին անծանոթ ու անհարազատ նյութի համար յուրատեսակ «մարտողական» միջոց դարձնելով:

Ըստ այսմ՝ 4-րդ դարի վերջում-5-ի սկզբում Հայաստանի աշխարհիկ և հոգևոր ընտրանին կազմել և ունեցել է միայն ձևով մշակութային, իսկ էությունը ինքնուրույն ազգային իշխանության պահպանման քաղաքական համապարփակ մի ԾՐԱԳԻՐ, որի նպատակն է եղել «ազգայնացնել» քրիստոնեությունը՝ այն դարձնելով իշխանության առարկա ազգ-միավորի սահմանազատման, առանձնացման միջոց, ազգային ինքնության առաջնային, ամրակուռ գաղափարախոսական հիմք⁴⁵:

⁴³ Ապագան ցույց տվեց, որ դա, իրոք, հնարավոր է:

⁴⁴ Լևոն Տեր-Պետրոսյանն արձանագրում է, որ Հայաստանում «Անցումը քաղաքական կառույցներից դեպի ինֆորույն 5-րդ դարի հայ իրականության մեջ տեղի է ունեցել այնքան կարճ ժամանակում, որ այսօր էլ զարմանք է պատճառում հետազոտողներին» (Լ. Տեր-Պետրոսյան, էջ 6): Զարմանք առաջացնող այդ իրողության բացատրությունը, այլ տեղ դժվար է գտնել, քան հենց ազգային իշխանության պահպանման օրակարգային ֆաղափական կենսական խնդրի լուծման միջոցառումների շրջանակում:

⁴⁵ Խոսքն առայժմ դեռ ոչ ֆրիստոնյա Արևելքից սահմանազատման մասին էր: Ավելի ուշ նույն խնդիրը նույն նպատակով դրվեց նաև ֆրիստոնյա Բյուզանդիայից, ավելի նիշտ՝ բյուզանդական ֆրիստոնեությունից սահմանազատման համար:

Դրան հասնելու համար դրվել են հետևյալ հիմնական խնդիրները.

1. Հայկական գրերի ստեղծում,
2. Օտարալեզու՝ հունարեն և ասորերեն դպրոցների փոխարեն հայերենով կրթական ցանցի հիմնում,
3. Արտերկրի ուսումնական հաստատություններում մասնագետների պատրաստում ոչ միայն թարգմանչական, դավանաբանական, այլ նաև պատմագիտական ուղղություններով,
4. Աստվածաշնչից սկսած՝ եկեղեցական-դավանաբանական, քարոզչական անհրաժեշտ գրականության թարգմանություն⁴⁶,
5. Հեթանոսությունն արմատախիլ անելու և քրիստոնեական ջերմեռանդության արմատավորման համար նաև ինքնուրույն դավանաբանական երկերի ստեղծում,
6. Հայրենի պատմության հենքի վրա պատմագրական երկերի ստեղծում՝ առավելագույնս ներթմված քրիստոնեական գաղափարախոսությունը, քրիստոնյա նվիրյալների, հանուն հավատի նահատակների ընդօրինակելի, դաստիարակիչ կերպարներով:

⁴⁶ Սա առաջին հերթին, բայց ոչ միայն: Թարգմանչական գործը 5-րդ և հաջորդ դարերում ընդգրկեց շատ ավելի լայն շրջանակ՝ նպատակ ունենալով հայերենի վերածել ժամանակի «համաշխարհային ֆաղափարություն» ամենատարբեր ժանրերի կարևոր հուշարձանները: Ինֆնակա, ինֆնիշյան ինֆելու համար մշտապես պայքարող Հայոց եկեղեցին պետք է իր ներսում ապահովեր նաև աստվածագիտության և ընդհանրապես այլ գիտելիքների միջազգային մրցունակ մակարդակ:

Հայ թարգմանական գրականության վերաբերող իր ընդարձակ ուսումնասիրության մեջ Գարեգին Զարբանալյանը մի այսպիսի տարբերակիչ արձանագրում է անում. հույն հեղինակները շատ բան վերցնելով եգիպտացիներից, երբեք նրանց գործերից որևէ բան չթարգմանեցին հույն ընթերցողի համար, նույն կերպ՝ լատինները շատ բան վերցնելով և ազդվելով հունականից, որևէ բան ամբողջական չթարգմանեցին իրենց ընթերցողի համար: Սկզբունքորեն այլ էր հայ իրականության մեջ. գրերի գյուտից անմիջապես հետո 5-րդ (նաև հետագա դարերում) հայ մատենագրության մեջ գերակշռել են հենց թարգմանական գործերը (**Գ. Զարպ-հանալեան**, *Մատենադարան հայկական թարգմանություններից նախնեաց (դար Գ-ԺԳ)*, Վենետիկ, 1889, էջ 3-4): Ընդ որում՝ նրա՝ այս իրողության համար երկու բացատրություններ թարգմանիչների բարոյականության և լայնախոհության հարթության վրա են. ա) «...գլխաւոր պատճառը՝ ազգին՝ որում նուիրած էին ինֆզիմֆնին և իրենց ամէն ծառայութիւնը, անհրաժեշտ պէտքն էր. և այդ բոլուն և սիրելի հարկին առջև ստիպուած էին հրաժարիլ նաև հեղինակ կոչուելու օրինաւոր փառասիրութենէն», բ) «Երկրորդ և գլխաւոր պատճառ մը պ էր յոյն-արևելյան եկեղեցոյն այն ատենուան լուսափայլ դիրքը, բազմաթիւ նուիրական հայրապետաց և աստուածաբան հարց յանախութեամբ» (նույն տեղում, էջ 7): Կարծում ենք՝ հետաքրքիր այս արձանագրման մեջ շեղված տարբերության պատճառը (առնվազն 5-րդ դարի համար) պետք է փնտրել ոչ թե բարոյական հարթությունում, այլ, առաջին հերթին, Հայաստանի առջև ծառայած վերոնիշյալ հիմնական օրակարգային ֆաղափարական խնդրի, դրա լուծման հրատապության մեջ:

Եթե առաջին հինգ կետերը հիմնական օրակարգային խնդրին ունեցած անմիջական առնչությունները ինքնին հասկանալի են, ապա վերջինն այդ անմիջական կապը նույնքան ակնհայտ չի ցուցադրում: Թարգմանական և ինքնուրույն դավանաբանական երկերն ավելի շատ ուսուցիչ-քարոզիչների, եկեղեցու սպասավորների, դպրոցներում ուսուցանելու, համապատասխան կրթություն ունեցողների համար պիտի լինեին: Ավելի «լայն լսարանի» վրա ներգործելու համար ծագումով օտար, տեսական «սառը», հաճախ նաև խրթին քարոզչական նյութը անհրաժեշտ էր միախառնել սեփական պատմության գրավիչ կամ այդպիսին դարձված դրվագների հետ: Դինամիկ զարգացումները, դրամատիկ իրադարձությունները, հերոսական գործերը, վիպական պատումները, հերոսների հոգեկան տվյալները, մարմնական տանջանքները հետաքրքիր են ու ազդեցիկ: Այս դեպքում արվեստով դրանց ազուցված, պատվաստված, միաձուլված աղոթքները, քարոզչական, դավանաբանական ընդմիջարկությունները, հոգևոր խրատները և այլն, դառնում են ավելի համոզիչ ու դյուրամարս: Դրանով է, որ պատմագրական գործերը ավելի լայն «լսարան» պետք է ունենային և հոգեբանական ներգործության ավելի մեծ ներուժ: Ըստ այդմ՝ կարևոր գրավ է դրված եղել պատմագրության վրա՝ ցանկալի նպատակին հասնելու համար: Քաղաքական հարթության վրա քրիստոնեության լիակատար տարածումն ու ամրապնդումն է համարվել և եղել ոսկեդարյան հայ պատմագրության առաքելությունը⁴⁷:

Եթե Հայոց Դարձը համարում ենք իր հետևանքներով ազգափրկիչ մի «հեղափոխություն», ապա դրա անելիքի կեսից շատ ավելին գործնականում իրականություն է դարձել 5-րդ դարում: Եվ դա հնարավոր է եղել այն բանի շնորհիվ, որ ազգի համար ճակատագրական այդ պահին որոշվել է ամենամեծ ուշադրությունը դարձնել, ամենամեծ ներդրումը կատարել կրթության, դպրության ոլորտում՝ բախտորոշ պահերի համար քաղաքական մի մտտեցում, որ միշտ, և այսօր էլ, արդիական է, ընդօրինակելի և կիրառելի:

Քրիստոնեության պետականորեն ընդունումը 4-րդ դարի սկզբին, 5-րդ դարում դրա ամրապնդման վերը թվարկված լայնածավալ խնդիրների իրականացումը, իր առարկայացված հետևանքներով հաշվարկված քաղաքական միջոցառում էր՝ մի դեպքում՝ ամրապնդելու համար Հայաստանում ինքնուրույն թագավորական իշխանությունը, երկրորդ դեպքում՝ ապահովելու համար արդեն

⁴⁷ Ընդհանրապես վաղ քրիստոնեական պատմագրության համար կա նաև այսպիսի արձանագրում. «Ողջ եվրոպայում և Ասիայում քրիստոնյաները դիմում էին պատմությանը՝ հետազոտելու այն «խորհրդավոր կապը», որը պահպանել էր նրանց ինքնությունը՝ միավորելով նրանց իրենց սեփական վաղեմի անցյալի հետ» (Peter Brown, *The Rise of Western Christendom*, p. xxxix): Այն չի հակասում, այլ մի տեսանկյունից, թերևս, նաև լրացնում է մեր գնահատականը:

գոյացած Հայ եկեղեցական կառույցի հոգևոր իշխանության պահպանումն ու շարունակականությունը: Եթե առաջին խնդիրն այն լուծեց ավելի քան մեկ դարի կտրվածքով, երկրորդ խնդիրը փառավորապես լուծեց դարերի համար:

Կազմակերպական և այլ կարգի հսկայական ջանքեր ու ծախսեր պահանջող ահռելի այս գործը, ինչպես ասացինք, պիտի ունենար մի «ուղեղային կենտրոն»՝ օժտված գործադիր «կազմակերպական մարմին» լիազորություններով:

Կորյունը գրերի ստեղծման մտահղացման մասին խոսելիս, կարծես, դա է ակնարկում. «և իբրև աուուրս բագումս անդէն ի նմին դեգերէր, յարուցեալ այնուհետև հասանէր առ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց Մեծաց, որոյ անունն ճանաչէր Սահակ, զոր պատրաստական գտանէր նմին փութոյ հաւանեալ... Ապա ելանէր նոցա պարգեական յամենաբարին Աստուծոյ ժողովել զաշխարհահոգ խորհուրդն երանելի միաբանելոցն⁴⁸, եւ ի գիւտ նշանագրաց Հայաստան ազգին հասանէր»⁴⁹:

Հայաստանի աշխարհիկ և հոգևոր քաղաքական ընտրանուց կազմված վերոհիշյալ «մարմինն» էլ Կորյունի բառերով պայմանականորեն կարելի է կոչել «Աշխարհահոգ խորհուրդ», մանավանդ՝ նման մի ահռելի գործի դեպքում իմաստային առումով դա ճշգրիտ բնորոշում է: Այս «խորհրդի» առաջին ղեկավար կամ հիմնադիր եռյակն էլ, անտարակույս, պետք է համարել Վառձապուհ թագավորին, Սահակ կաթողիկոսին և Մեսրոպ Մաշտոցին: Եթե կրոնափոխական հեղափոխության առաջին փուլի համար (հակառակ Ագաթանգեղոսի և մյուսների պատումների) վստահ կարելի է ասել, որ նախաձեռնողը երկրի թագավորն է եղել, այս երկրորդ փուլի նախաձեռնողը՝ «Աշխարհահոգ խորհուրդ» կողեկտիվ մարմինն ասելով, դրանում ևս պետք է ենթադրել թագավորի շատ ավելի առանցքային դերակատարումը, քան այն, ինչ ավանդվում է Կորյունով և մյուս պատմիչներով:

Կազմակերպչական ու գործադիր-հրահանգչական իրավասություններով և անհրաժեշտ նյութական միջոցներով նման մի մարմին (Վառձապուհից հետո գուցե և միայն եկեղեցականների կազմով), իրոք, պետք է որ գործած լինի 5-րդ դարի ողջ ընթացքում ու դրանից հետո: Այն պետք է ապահովեր կրթական գործի կազմակերպումը, համակարգեր ինչպես թարգմանական, այնպես էլ ինքնուրույն երկերի ստեղծումը՝ որոշելով դրանց գաղափարական ուղղվածությունը և գործնական առաջնահերթությունները՝ որպես մեկ դար առաջ սկսված պաշտո-

⁴⁸ Աբելյանը թարգմանում է «երանելի միաբանյալների» և ծանոթագրում. «Այսինքն՝ վանական, կրոնավոր դարձած միաբանների» (տե՛ս Կորյուն, էջ 43): Կարծում ենք այստեղ համեմատելի կարելի է նկատի ունենալ բառիս՝ ՆՀԲ-ի տված առաջնային սովորական, և ոչ որպես կրոնական տերմին, իմաստը և թարգմանել «երանելի համախոհների», այսինքն՝ այդ գաղափարի կողմնակիցների՝ շահամանափակելով այդ խորհրդի կազմը միայն կրոնավորներով:

⁴⁹ Կորյուն, էջ 42:

նական «Դարձի» շարունակման, եկեղեցու իշխանությունն ապահովման և ամրապնդման կենսականորեն անհրաժեշտ միջոց:

Վերոնշյալ քաղաքական օրակարգի ելակետից 5-րդ դարի ողջ մատենագրությունը, դրա քանակական ու որակական հատկանիշներից մինչև ժանրային և բովանդակային խնդիրների ուսումնասիրումը, կարող է էապես լրացնել և ճշգրտել «Ոսկեդարի» բանասիրական ու պատմագիտական ուսումնասիրության հսկայական աշխատանքի արդյունքները: Նույն օրակարգի սպասարկման ներքին տրամաբանությունը իր հեթին կարող է լրացուցիչ հիմք դառնալ թարգմանական և ինքնուրույն մատենագրական միավորների ստեղծման ժամանակը ճշգրտելու կամ հիմնավորելու համար: Եվ փոխադարձաբար՝ եթե վստահելի այլ հիմքերով դրանց թվագրումը ճշգրտված է, դա էլ կարող է հիմք տալ պատկերացնելու, թե ժամանակին ինչպիսիք են եղել այդ օրակարգի իրականացման համար դրված խնդիրների ու քայլերի առաջնահերթությունները, գաղափարական ու քաղաքական ուղղվածությունը:

Արդի պատմագիտությունը իրավացիորեն այսպիսի արձանագրում-հարցադրում է անում. «Ղազար Փարպեցուց հետո շուրջ 150 տարի հայ պատմագրական միտքը զարմանալի ամլություն մի ժամանակաշրջան է ապրում: Անբացատրելի է այս լուռությունը և կարոտ լուրջ հիմնավորման»⁵⁰:

Քաղաքական հարթության վրա հարցի դիտարկումը, կարծում ենք, տալիս է դրա պատասխանը, որ կարող է վերաբերել ոչ միայն պատմագրությանը, այլև հայ մատենագրությանն առհասարակ՝ 5-րդ դարի համեմատ նրանում դիտվող տեղատվությունը. լուծված էր օրակարգի առաջնահերթ խնդիրը. «Հայոց ոսկեդարը» կազմող՝ ձևով «մշակութային», էությունը քաղաքական հեղափոխության շնորհիվ հիմնականում չեզոքացված էին հայ եկեղեցու իշխանության հիմքերին սպառնացող վտանգները: Չեզոքացված էին մի կողմից՝ ի դեմս քրիստոնեական հավատում «չերմեռանդ» ու միասնական դարձված «հոտի», մյուս կողմից, գուցե հենց նաև այդ փաստի շնորհիվ, դավանանքի հարցերում Պարսից իշխանությունների ընձեռած հանդուրժողականություն: Հետագա վտանգները՝ կապված արդեն Հայոց եկեղեցու ինքնուրույն, անկախ և ամբողջական իշխանության նկատմամբ բյուզանդական եկեղեցու նկրտումների հետ, այլ կարգի էին, և այլ պետք է լինեին դրանց ընդդիմանալու միջոցներն ու մեթոդները:

Երկրի քաղաքական կյանքի, քաղաքական օրակարգի հիմնական իշխանության հարցի դիտանկյունից հայացքը նորովի կարող է իմաստավորել և լրացնել հայ պատմագրության՝ թե՛ որպես մի ամբողջություն, թե՛ որպես առանձին հուշարձանների, առաջացման շարժառիթների ու հիմքերի խնդիրը:

⁵⁰ ՀՊ, հ. 2, գիրք 1-ին, էջ 552:

ASHOT SARGSYAN

**THE SECOND PHASE OF THE CHRISTIANISATION OF ARMENIA:
A PROGRAM SERVING A FUNDAMENTAL
POLITICAL AGENDA**

Key words: Consolidation of Christianity, ecclesiastical authority, pagan religion, revolution, national identity, Armenian “Golden Age,” translated literature, historiography.

The official conversion of Armenians to Christianity and its proclamation as the state religion in the early 4th century can be considered a revolutionary political act related to the issue of power. Notably, however, a full century elapsed between the institution of Christianity and the creation of a national written language. This circumstance may be explained by the fact that the strength and resources of the secular, royal power were sufficient to ensure the security of the spiritual, ecclesiastical authority.

Armenian historians of this period unanimously mention the superficial spread of Christianity in Armenia at the turn of the 4th-5th centuries, describing the threat of a pagan resurgence, and pointing to the absence of Armenian writing as the sole reason for that. The creation of the alphabet and the subsequent Golden Age of Armenian literature should therefore be interpreted as related to the issue of, and the struggle for, power.

The creation of the written language heralded the second, decisive phase of Armenian conversion, in the form of a “cultural revolution.” In historical scholarship, this has rightly been viewed as a specific program with a mainly cultural-political orientation. For the figures of that time, however, it was a very concrete and purposeful political program for preserving independent national power, both secular and spiritual. This program was carried out with a clear strategy, enormous labor, impressive consistency, and victorious results. All this was not sufficient to perpetuate independent royal power, but the new ideology, reliably uniting the nation, provided this opportunity for the future and ensured the national power of the church for centuries to come. On the basis of these facts, the authors and executors of this Program, Mesrop Mashtots’, King Vramshapuh, and Catholicos Sahak, should be considered primarily as political figures, bearers of the political thought of their time, formulating and solving political problems. The literary heritage of the Golden Age, including historiography, should likewise be evaluated as a means or instrument for the preservation of power.

АШОТ САРГСЯН

**ВТОРОЙ ЭТАП ОБРАЩЕНИЯ АРМЯН В ХРИСТИАНСТВО:
ПРОГРАММА, ОБСЛУЖИВАЮЩАЯ ОСНОВНУЮ
ПОЛИТИЧЕСКУЮ ПОВЕСТКУ**

Ключевые слова: Укрепление христианства, власть церкви, языческая религия, религиозное, революция, национальная идентичность, армянский «Золотой век», переводная литература, историография.

Официальное обращение армян в христианство, его провозглашение государственной религией в начале IV века можно считать революционным политическим актом, связанным с вопросом власти. Оно, однако, не сопровождалось созданием национальной письменности, что представляется весьма необычным. Объяснением этому может быть то, что силы и ресурсы светской, царской власти были достаточны для обеспечения безопасности духовной, церковной власти.

Армянские историки единодушно говорят о поверхностном распространении христианства в Армении на рубеже IV-V веков, представляя это как опасность восстановления язычества, при этом указывая на отсутствие армянской письменности как на единственную причину. Изобретение алфавита и последовавший за ним Золотой век армянской культуры также следует интерпретировать в связи с проблемой власти и борьбой за неё.

С созданием армянской письменности началась вторая, решающая фаза обращения в виде «культурной революции». В исторической науке ее справедливо связывают с определенной Программой, имеющей, в основном, культурно-политическую характеристику. Для деятелей того времени, однако, это была весьма конкретная и целенаправленная политическая программа по сохранению независимой национальной власти (светской и духовной). Эта программа была реализована с применением четкой стратегии, огромных усилий, с впечатляющей последовательностью и победными результатами. Все это не гарантировало увековечения независимой царской власти, однако объединяющая нацию новая идеология обеспечила такую возможность на будущее, превратив Армянскую апостольскую церковь в замену национальной власти. Исходя из сказанного, авторов и исполнителей данной Программы, Месропа Маштоца, царя Врамшапуха и католикоса Саака следует рассматривать прежде всего как политических деятелей, носителей политической мысли своего времени, формулирующих и решающих политические задачи. Литературное же наследие Золотого века, в том числе и историографию, надо оценивать как средство или инструмент решения вопроса сохранения власти.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գագիկ Դանիելյան

Կիրիկյան Հայաստանն Իզգ ալ-Դին իբն Շադգադի երկերում
(աղբյուրագիտական ներածություն)..... 5

Վահե Թորոսյան

Ֆրանսիական հետքեր Կիրիկիայի հայոց արքաների թագադրման ձեսում..... 32

Աշոտ Սարգսյան

Հայոց դարձի երկրորդ փուլը. Հիմնական քաղաքական
օրակարգը սպասարկող ծրագիրը 48

Օլգա Վարդապարյան

Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան»
աշխատությունը և Մխիթար Գոշի առակները (ոուսերեն)..... 74

Հասմիկ Իրիցյան

Դավիթ եպս. Գեղամեցին գրի՞չ, թե՞ նոր սքանչելագործ
միևնույն ձեռագրում (ՄՄ 3812, Հայսմավուրք)..... 94

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Կարեն Մաթևոսյան

Դլաձորի համալսարանը և Վերին Նորավանքի դպրոցը 110

Թամարա Մինասյան

Գրիչ և մանրանկարիչ Մխիթար Անեցու կյանքն ու
ձեռագրական ժառանգությունը 133

Լուսինե Թումանյան

Արտամետ քաղաքի գրչության կենտրոնը 146

Գոհար Չատյան

Դրիմի նշանավոր գրիչ Նատերի՝ ընտանեկան կարևոր
մի գրվագի ճշգրտման փորձ 158

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կարինե Մոսիկյան

Թանկարժեք քարերը և դրանց բուժական
հատկությունները ըստ միջնադարյան աղբյուրների 170

Գայանե Սահրադյան

18-րդ դարի հայերեն օտարապատիճը (ՄՄ 372)
և արևելյան բժշկական ձեռագրային ավանդույթը 198

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ**Հակոբ Քյոսեյան**

Տիրատուր Կիլիկեցու Քարոզ եկեղեցույ, որ ասէ «Տէր, սիրեցի
զվայելչութիւն տան քո եւ զտեղի յարկի փառաց քոց» ճառը..... 208

Միհրան Ա. Մինասեան

Երկու անտիպ փաստաթուղթ՝ հաշկավանքի եւ
Կարնոյ գիւղերու ու անոնց եկեղեցիներու մասին 227

Ռուզան Պողոսյան

«Բանք իմաստասիրաց աւգտակարք եւ պիտանացուք» 250

Գոհար Մուրադյան

«Բանք իմաստասիրաց» ժողովածուի հունարեն աղբյուրը 278

Առեկ Աբարյան

Առաքել Սյունեցու՝ Տյառնընդառաջի, Ծաղկազարդի,
Հարուխյան և Վարդանանց սրբերին նվիրված անտիպ տաղերը 313

Տ. Շահե Քահանա Հայրապետյան

Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի մի քարոզ 323

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**Ազատ Բոզոյան, Զարուհի Հակոբյան**

Գևորգ Դազարյան, Ուղղափառ հայք, Երևան, 2024, 241 էջ 336

Բանբեր Մատենադարանի հանդեսի հոդվածների
ձևավորմանը վերաբերող պահանջներ 344

CONTENTS

HISTORY AND PHILOLOGY

Gagik Danielyan

Cilician Armenia in the Works of ʿIzz al-Dīn ibn Shaddād
(a Critical Introduction) 5

Vahe Torosyan

French Traces in the Coronation Ordo of the Armenian Kingdom of Cilicia..... 32

Ashot Sargsyan

The Second Phase of the Christianisation of Armenia:
A Program Serving a Fundamental Political Agenda 48

Olga Vardazaryan

Basil of Caesarea's Hexaameron and the Parables of Mkhit'ar Gosh..... 74

Hasmik Iritsyan

Bishop David Geghamets'i as a Scribe or a New Wonder-worker
in the Same Manuscript? (Ms M3812, Synaxarium).....94

MANUSCRIPT CULTURE

Karen Matevosyan

Gladzor University and the School of Verin (Upper) Noravank' Monastery..... 110

Tamara Minasyan

The Life and Manuscript Legacy of the Scribe and Miniaturist Mkhit'ar Anets'i.....133

Lusine Tumanyan

The Scriptorium of Artamet.....146

Gohar Chatyan

An Attempt to Clarify an Important Family Episode of the
Famous Crimean Scribe Nater.....158

NATURAL SCIENCES

Karine Mosikyan

Gemstones and Their Medicinal Properties According to Medieval Sources.....170

Gayane Sahradyan

A 18th Century Armenian Pharmacopoeia Akhrabadin (M 372)
and The Eastern Medical Manuscript Tradition.....198

PUBLICATIONS

Hakob Kyoseyan

Tiratur Kilikets'i's *Sermon to the Church* "LORD, I have loved the habitation of your house, and the place where your honour dwelleth" 208

Mihran A. Minasian

Two Previously Unpublished Documents on the Khachgavank Monastery, Villages of Garin (Erzeroum) and Their Churches 227

Ruzan Poghosyan

"Useful and Beneficial Sayings of Philosophers" 250

Gohar Muradyan

The Greek Source of the Sayings of the Philosophers 278

Arevik Arabyan

Unpublished Odes (Taghs) of Aṙak'el Siwnets'i Dedicated to the Feasts of Candlemas, Palm Sunday, Easter, and the Saint Vardanids 313

Fr. Shahe Hayrapetyan

A Sermon by Catholicos Simēon Erevants'i 323

BOOK REVIEW

Azat Bozoyan, Zaruhi Hakobyan

Gevorg Kazaryan, *Orthodox Armenians*, Yerevan, 2024, 241 p. 336

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ФИЛОЛОГИЯ

Гагик Даниелян

Киликийская Армения в сочинениях Изз Ад-Дина ибн Шаддада
(историографическое введение)..... 5

Ваэ Торосян

Французский след в коронационном ритуале Армянского
Киликийского царства..... 32

Ашот Саргсян

Второй этап обращения армян в христианство: программа, обслуживающая
основную политическую повестку..... 48

Ольга Вардазарян

«Шестоднев» Василия Кесарийского и притчи Мхитара Гоша..... 74

Асмик Ирицян

Епископ Давид Гегамеци как писец или новый чудотворец в одной и той же
рукописи? (№ 3812 из собрания Матенадарана, Синаксарий / Айсмавурк)..... 94

РУКОПИСНАЯ КУЛЬТУРА

Карен Матевосян

Университет Гладзор и школа монастыря Верин (Верхний) Нораванк..... 110

Тамара Минасян

Жизнь и рукописное наследие писца и миниатюриста Мхитара Анеци..... 133

Лусине Туманян

Скрипторий города Артамет..... 146

Гоар Чатян

Попытка уточнения важного семейного эпизода известного
крымского писца Натера..... 158

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Карине Мосикян

Драгоценные камни и их целебные свойства по
средневековым источникам..... 170

Гаяне Сахрадян

Армянская фармакопея *ахрабадин* XVIII века (рукопись М372)
в традиции восточных медицинских рукописей.....198

ПУБЛИКАЦИИ**Акоп Кеосеян**

«Церковная проповедь Тиратура Киликеци, гласящая Господи!
Возлюбил я обитель дома Твоего и место жилища славы Твоей».....208

Мигран Минасян

Два ранее не публиковавшихся документа о Хачкаванке и
деревнях Карина (Эрзерум).....227

Рузан Погосян

«Полезные и поучительные изречения философов».....250

Гоар Мурадян

Греческий источник древнеармянских «Изречений философов».....278

Аревик Арабян

Неизданные стихи Аракела Сюнеци о Сретении Господнем, Вербном
воскресении, воскресении Христа и посвященные Святым Варданидам.....313

Священник Шагэ Айрапетян

Проповедь католикоса Симеона Ереванци.....323

РЕЦЕНЗИЯ**Азат Бозоян, Заруи Акобян**

Геворг Казарян, *Православные армяне*, Ереван, 2024, 241 с.....336

ԲԱՆԹԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 38

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 38

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 38

Ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Ծնունդ, ծաղկող՝ Մխիթար Անեցի, Ավետարան, 14-րդ.դ, ՄՄ 7740:
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Մարիամ Բրուտյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Ձափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 22, տպահանակ՝ 150

Մատենադարան

Մերոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի

ինստիտուտի հրատարակչություն, Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի թվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/